

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue VI , Vol. I (Indexed)
June, 2026

Peer Reviewed
SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2319 - 8648

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

June, 2026
Issue- VI, Vol. I

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Editor
Dr. Vilas Surybhan Tale
Associate Professor,
Department of Political Science,
Coordinator, IQAC, Arts College Buldhana

Shaurya Publication , Latur

Index

1. A Study of Women's Political Participation in Panchayati Raj Institutions: With Special Reference to Latur District 07
Prof. Ajinkya Surendra Kadam, Dr. P. K. Nandeshwar
2. A Comparative Review of the Concept of Liberty in the Political Philosophy of Isaiah Berlin, John Rawls and Robert Nozick 13
Anshul C. Wankhede, Dr. Vedprakash Dongaonkar
3. Institutional Gender Parity and Policy Transformation: A Critical Inquiry into the Constitution (106th Amendment) Act, 2023 and Democratic Governance in India 22
Akshay Govind Pawar Prof. Dr. Vilas S. Tale
4. Digital Governance and Last Mile Service Delivery- An Indian Context 27
Prabodh Janardan Wankhade, Prof. Dr. Vilas Gaikwad
5. Role of Zilla Parishads in District Administration: A Study of Maharashtra 35
Chaitanya Ashok Bagade, Dr. Vilas Gaikwad
6. Political Socialization and Democratic Citizenship in Indian Schools: A Conceptual Review 40
Shubham Bhimrao Gawai, Prof. (Dr.) Vilas S. Tale
7. Women's Empowerment Beyond Borders: in Indian Diasporic Literature 45
S.k. Mateen,¹ S.k. Nazeer²
8. अमरावती जिल्ह्यातील जिल्हा नियोजन समितीच्या योजनांचा विकासात्मक अभ्यास 51
भारत सिताराम डोंगरे, डॉ. विलास गायकवाड
9. लोकसभा निवडणूक २०२४ मधील दिव्यांग मतदारांचा सहभाग : बुलडाणा तालुक्याचा एक विश्लेषणात्मक अभ्यास 60
प्रशांत आनंदा हिवाळे, प्राचार्य, डॉ. सुरेश रामभाऊ बाठे
10. कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा लोकशाहीतील निवडणुकांवरील प्रभाव : एक संशोधनात्मक अभ्यास 62
डॉ. विलास एस्. टाले
11. संत गाडगेबाबांच्या कीर्तनांतील सामाजिक परिवर्तनाची संकल्पना 75
गजेंद्र सोनबा टोम्पे, डॉ. विष्णू नामदेव लांडे
12. डॉ. गंगाधर पानतावणे यांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व व आंबेडकरवादी विचार 81
कु. शुभांगी संजय चोथमल, डॉ. विष्णू नामदेव लांडे
13. 'बारोमास' या कादंबरीतील सुशिक्षितांच्या समस्या 85
श्री विठ्ठल गणपत महाल्ले, डॉ. विष्णू नामदेव लांडे

11 संत गाडगेबाबांच्या कीर्तनांतील सामाजिक परिवर्तनाची संकल्पना

गजेंद्र सोनबा टोम्पे

संशोधक विद्यार्थी,

मराठी विभाग,

मातोश्री शांताबाई गोटे महाविद्यालय, वाशीम

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ

डॉ. विष्णू नामदेव लांडे,

संशोधन मार्गदर्शक

मराठी विभाग प्रमुख,

मातोश्री शांताबाई गोटे महाविद्यालय, वाशीम

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ

सारांश :

संत गाडगेबाबा हे विसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील प्रभावी समाजसुधारक, लोकशिक्षक आणि कृतीप्रधान संत म्हणून ओळखले जातात. त्यांनी कीर्तन या लोकसंवादाच्या प्रभावी माध्यमाचा उपयोग करून समाजातील अंधश्रद्धा, अस्पृश्यता, जातिभेद, व्यसनाधीनता, अस्वच्छता, अशिक्षितपणा आणि कर्मकांड यांसारख्या सामाजिक विकृतींवर कठोर प्रहार केला. त्यांच्या कीर्तनांमध्ये भक्ती, नैतिकता आणि सामाजिक उत्तरदायित्व यांचा समन्वय आढळतो. "देव दगडात नसून माणसात आहे" ही त्यांची भूमिका मानवतावादी तत्त्वज्ञानाची साक्ष देते. गाडगेबाबांनी स्वच्छता, श्रमप्रतिष्ठा, शिक्षण, समता, मानवसेवा आणि लोकजागृती यांना सामाजिक परिवर्तनाची मूलभूत साधने मानले. त्यांनी उपदेशापेक्षा प्रत्यक्ष कृतीला प्राधान्य देत गावोगावी स्वच्छता मोहीम, व्यसनमुक्ती, शिक्षणाचा प्रसार आणि सामाजिक समतेचा संदेश दिला. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये संत गाडगेबाबांच्याकीर्तनांतील सामाजिक परिवर्तनाच्या संकल्पनेचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला असून त्यांच्या विचारांची आधुनिक समाजातील उपयुक्तता स्पष्ट करण्यात आली आहे.

की-शब्द :

संत गाडगेबाबा, कीर्तन, सामाजिक परिवर्तन, स्वच्छता, मानवता, समता, लोकप्रबोधन, अंधश्रद्धा.

प्रस्तावना

महाराष्ट्राच्या संतपरंपरेत संत गाडगेबाबांचे स्थान अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ आणि तुकाराम यांच्या भक्तिपरंपरेनंतर समाजप्रबोधनाला कृतीची जोड देणारे संत म्हणून गाडगेबाबांचे कार्य विशेष महत्त्वाचे मानले जाते. त्यांनी अध्यात्माला लोककल्याणाशी जोडत धर्माचा अर्थ समाजसेवा, स्वच्छता, समता आणि मानवता असा व्यापक केला.

संत गाडगेबाबांच्याकीर्तनांचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते केवळ धार्मिक प्रवचन नव्हते; तर सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन होते. त्यांनी कीर्तनाच्या माध्यमातून समाजातील रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धा आणि सामाजिक विषमता यांचे चिकित्सक परीक्षण केले. त्यांच्या विचारांत कर्मप्रधानता, विवेकवाद आणि मानवतावाद यांचा समन्वय आढळतो.

गाडगेबाबा गावात प्रवेश केल्यानंतर प्रथम झाडू हातात घेऊन सार्वजनिक ठिकाणांची स्वच्छता करत असत. त्यानंतरच ते कीर्तन करत. ही कृती त्यांच्या विचारांची प्रामाणिकता दर्शविते. त्यांनी "जे सांगतो ते स्वतः आचरणात आणतो" हा आदर्श समाजासमोर ठेवला. त्यामुळे त्यांच्या कीर्तनांमधून लोकांमध्ये आत्मपरीक्षणाची भावना निर्माण झाली आणि सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया गतिमान झाली.

आजच्या काळात स्वच्छता, सामाजिक समता, व्यसनमुक्ती, संविधानिकमूल्ये, पर्यावरण संवर्धन आणि लोकसहभाग यांसारख्या विषयांचे वाढते महत्त्व लक्षात घेता संत गाडगेबाबांच्याकीर्तनांचा पुनर्विचार करणे आवश्यक ठरते. प्रस्तुत संशोधनात त्यांच्या कीर्तनांतील सामाजिक परिवर्तनाच्या संकल्पनेचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. संत गाडगेबाबांच्या कीर्तनांतील सामाजिक परिवर्तनाच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
२. त्यांच्या सामाजिक, मानवतावादी आणि परिवर्तनवादी विचारांचे चिकित्सक विश्लेषण करणे.
३. कीर्तनाच्या माध्यमातून झालेल्या लोकप्रबोधनाचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
४. आधुनिक समाजात संत गाडगेबाबांच्या विचारांची उपयुक्तता अधोरेखित करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनामध्ये वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक आणि चिकित्सक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी संत गाडगेबाबांचेचरित्रग्रंथ, त्यांच्या कार्यावरील संशोधनग्रंथ, संतसाहित्य, समाजसुधारणाविषयक साहित्य, संशोधन लेख, शासनाचे अहवाल आणि उपलब्ध दुय्यम साधनांचा उपयोग करण्यात आला आहे. प्राप्त माहितीचे आशयविश्लेषण करून निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

संत गाडगेबाबांचे व्यक्तिमत्त्व आणि समाजकार्य

संत गाडगेबाबांचे मूळ नाव देबूजी झिंगराजी जानोरकर असे होते. त्यांचा जन्म २३ फेब्रुवारी १८७६ रोजी अमरावती जिल्ह्यातील शेणगाव येथे झाला. ग्रामीण समाजातील दारिद्र्य, अज्ञान, अस्पृश्यता आणि सामाजिक विषमता यांचा त्यांनी प्रत्यक्ष अनुभव घेतला. या अनुभवातून समाजपरिवर्तनाची प्रेरणा मिळाली आणि त्यांनी संपूर्ण आयुष्य जनसेवेसाठी समर्पित केले.

गाडगेबाबांनी महाराष्ट्रासह देशातील अनेक भागांत भ्रमण करून समाजजागृती केली. त्यांनी धर्मशाळा, विद्यार्थी वसतिगृहे, गोशाळा, अन्नछत्रे आणि शैक्षणिक संस्था उभारल्या. त्यांच्या दृष्टीने धर्म म्हणजे मानवसेवा, तर भक्ती म्हणजे समाजातील दुःख दूर करण्याचा प्रयत्न होय.

त्यांच्या जीवनातील साधेपणा, त्याग आणि निःस्वार्थी वृत्तीमुळे समाजात त्यांना मोठा सन्मान मिळाला. त्यांनी स्वतःसाठी कोणतीही संपत्ती जमविली नाही; उलट लोकांनी दिलेला निधी समाजोपयोगी कार्यासाठी खर्च केला. त्यामुळे त्यांचे कार्य समाजसुधारणेचा आदर्श नमुना ठरते.

संत गाडगेबाबांच्या कीर्तनांची वैशिष्ट्ये

संत गाडगेबाबांच्या कीर्तनांनी पारंपरिक धार्मिक चौकटीपलीकडे जाऊन लोकप्रबोधनाचे व्यापक कार्य केले. त्यांच्या कीर्तनांमध्ये भक्तीपेक्षा सामाजिक वास्तवाला अधिक महत्त्व देण्यात आले. त्यांनी सोपी, ग्रामीण बोलीतील भाषा, विनोद, उपमा, दृष्टांत आणि प्रश्नोत्तर पद्धतीचा प्रभावी वापर करून सामान्य माणसाशी थेट संवाद साधला.

त्यांच्या कीर्तनांची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे दिसून येतात—

- लोकभाषेतील प्रभावी संवादशैली.
- उपदेशापेक्षा कृतीवर भर.
- स्वच्छता आणि सार्वजनिक आरोग्याचा आग्रह.

- अंधश्रद्धा व कर्मकांडाविरोधी विवेकवादी दृष्टिकोन.
- जातिभेद आणि अस्पृश्यतेचा निषेध.
- श्रमप्रतिष्ठा आणि लोकसहभागाचा पुरस्कार.
- शिक्षण व नैतिक मूल्यांचा प्रसार.
- मानवसेवा हा सर्वोच्च धर्म असल्याची भूमिका.

ही वैशिष्ट्ये त्यांच्या कीर्तनांना केवळ धार्मिक कार्यक्रम न ठेवता सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन बनवितात.

कीर्तनांतील सामाजिक परिवर्तनाची संकल्पना

१. स्वच्छतेद्वारे सामाजिक परिवर्तन

संत गाडगेबाबांनी स्वच्छतेला सामाजिक प्रगतीचा पाया मानले. त्यांच्या मते अस्वच्छता ही केवळ आरोग्याची समस्या नसून सामाजिक अधोगतीचे लक्षण आहे. म्हणूनच गावात प्रवेश केल्यानंतर ते प्रथम झाडू घेऊन रस्ते, मंदिर परिसर, विहिरी आणि सार्वजनिक ठिकाणे स्वच्छ करत असत.

त्यांनी लोकांना सांगितले की स्वच्छता ही कोणत्याही एका व्यक्तीची जबाबदारी नसून संपूर्ण समाजाची सामूहिक जबाबदारी आहे. त्यांच्या कृतीमुळे लोकांमध्ये श्रमदानाची भावना निर्माण झाली आणि सार्वजनिक स्वच्छतेचे महत्त्व पटले.

आज भारत सरकारच्या 'स्वच्छ भारत अभियान' आणि महाराष्ट्र शासनाच्या 'संत गाडगेबाबाग्रामस्वच्छताअभियान' या उपक्रमांमध्ये त्यांच्या विचारांचा स्पष्ट प्रभाव दिसून येतो. यावरून त्यांच्या स्वच्छताविषयक संकल्पनेचे समकालीन महत्त्व अधोरेखित होते.

२. अंधश्रद्धा निर्मूलन आणि विवेकवादी दृष्टिकोन

गाडगेबाबांनी समाजातील अंधश्रद्धा, कर्मकांड, नवस, बळीप्रथा आणि ढोंगीपणावर कठोर प्रहार केला. त्यांच्या मते देवपूजेपेक्षा मानवसेवा श्रेष्ठ आहे. ते आपल्या कीर्तनांमध्ये लोकांना सांगत असत की भुकेल्या माणसाला अन्न देणे, तहानलेल्या व्यक्तीला पाणी देणे आणि दुःखी व्यक्तीला आधार देणे हाच खरा धर्म आहे.

त्यांच्या या विचारांमध्ये विवेकवाद, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि मानवतावादी मूल्यांचा समन्वय दिसून येतो. त्यांनी लोकांना अंधानुकरणाऐवजी विचारपूर्वक आचरण करण्याचे आवाहन केले. त्यामुळे त्यांच्या कीर्तनांनी सामाजिक विवेक जागृत करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले.

कीर्तनांतील सामाजिक परिवर्तनाची संकल्पना

३. जातिव्यवस्थेवरील प्रहार आणि समतामूल्यांचा पुरस्कार

संत गाडगेबाबांच्या कीर्तनांचा केंद्रबिंदू सामाजिक समता हा होता. त्यांनी जन्माधिष्ठित श्रेष्ठ-कनिष्ठतेला स्पष्ट विरोध केला. त्यांच्या मते माणसाची श्रेष्ठता त्याच्या जातीवर नव्हे, तर त्याच्या आचरण, श्रम आणि नैतिक मूल्यांवर अवलंबून असते. त्यामुळे त्यांनी अस्पृश्यतेचा निषेध करून सर्व जातींच्या लोकांना एकत्र बसवून भोजन करण्यास, परस्पर सहकार्य करण्यास आणि सामाजिक व्यवहारात समानतेचा स्वीकार करण्यास प्रवृत्त केले.

गाडगेबाबांच्या विचारांमध्ये भारतीय राज्यघटनेतील समता, बंधुता आणि सामाजिक न्याय या मूल्यांची पूर्वसूचना दिसून येते. महात्मा ज्योतिराव फुले, राजर्षीशाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक समतेच्या विचारांशी त्यांच्या भूमिकेचे साम्य आढळते. त्यांनी धार्मिक भाषेत समतेचा संदेश दिला; परंतु त्यामागे सामाजिक परिवर्तनाची स्पष्ट दृष्टी होती.

४. शिक्षण : परिवर्तनाचे प्रभावी साधन

संत गाडगेबाबांनी शिक्षणाला समाजपरिवर्तनाचा मूलाधार मानले. त्यांच्या मते अज्ञान हे अंधश्रद्धा, गरिबी आणि सामाजिक विषमतेचे मूळ कारण आहे. म्हणून त्यांनी गरीब, वंचित आणि ग्रामीण विद्यार्थ्यांसाठी धर्मशाळा, वसतिगृहे आणि शैक्षणिक संस्था उभारून शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या.

त्यांच्या कार्यामध्ये शिक्षणाचा उद्देश केवळ साक्षरता नव्हता; तर विवेक, नैतिकता, सामाजिक जबाबदारी आणि स्वावलंबन निर्माण करणे हा होता. आजच्या सर्वसमावेशक शिक्षणाच्या संकल्पनेशी त्यांच्या विचारांचा निकट संबंध दिसून येतो.

५. व्यसनमुक्तीचा सामाजिक संदेश

संत गाडगेबाबांनी दारू, तंबाखू, जुगार आणि इतर व्यसनांविरुद्ध सातत्याने जनजागृती केली. त्यांच्या मते व्यसनामुळे व्यक्तीचे शारीरिक, मानसिक आणि आर्थिक नुकसान होतेच; शिवाय संपूर्ण कुटुंब अस्थिर होते आणि समाजाचे नैतिक अधःपतन घडते.

कीर्तनांमध्ये त्यांनी वास्तव जीवनातील उदाहरणे देऊन व्यसनाधीनतेचे दुष्परिणाम स्पष्ट केले. त्यामुळे अनेकांनी व्यसनाचा त्याग करून सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार जीवन स्वीकारले. आज राज्य शासनाच्या व्यसनमुक्ती मोहिमांमध्येही त्यांच्या विचारांची प्रेरणा दिसून येते.

६. श्रमप्रतिष्ठा : सामाजिक परिवर्तनाचा पाया

संत गाडगेबाबांच्या विचारांतील सर्वात महत्त्वाची संकल्पना म्हणजे श्रमप्रतिष्ठा होय. त्यांनी कोणतेही काम कनिष्ठ नसते, हा संदेश स्वतःच्या कृतीतून दिला. गावोगावी जाऊन त्यांनी स्वतः झाडू मारणे, गटारे स्वच्छ करणे, सार्वजनिक स्थळे साफ करणे अशा कृती करून श्रमाचे सामाजिक मूल्य अधोरेखित केले.

त्यांच्या मते समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने सार्वजनिक कार्यात सहभाग घेणे आवश्यक आहे. लोकसहभाग, श्रमदान आणि सामाजिक उत्तरदायित्व या आधुनिक विकास संकल्पनांशी त्यांच्या विचारांचा निकट संबंध आढळतो.

७. मानवतावाद आणि लोककल्याण

संत गाडगेबाबांच्या संपूर्ण विचारविश्वाचा केंद्रबिंदू मानवतावाद हा आहे. त्यांनी धर्म, जात, पंथ, भाषा किंवा आर्थिक स्थिती यांपेक्षा माणसाला सर्वोच्च स्थान दिले. "भुकेल्याला अन्न, तहानलेल्याला पाणी आणि निराधाराला आधार" हा त्यांचा संदेश केवळ नैतिक उपदेश नसून सामाजिक न्यायाची व्यावहारिक संकल्पना आहे.

त्यांच्या मानवतावादी दृष्टिकोनात संत कबीर, संत तुकाराम, महात्मा फुले, राजर्षीशाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या समतावादी विचारांची प्रेरणा जाणवते. त्यामुळे त्यांचे कार्य भारतीय समाजसुधारणेच्या व्यापक परंपरेचा अविभाज्य भाग ठरते.

८. स्त्रीविषयक दृष्टी

संत गाडगेबाबांनी स्त्रियांना शिक्षण, सन्मान आणि समान सामाजिक स्थान मिळावे, असा आग्रह धरला. त्यांनी बालविवाह, हुंडा, स्त्रीशिक्षणावरील मर्यादा आणि स्त्रियांवरील अन्याय यांना विरोध केला. त्यांच्या मते समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी स्त्री-पुरुष समान सहभाग आवश्यक आहे.

त्यांच्या कीर्तनांमध्ये स्त्रीला कुटुंबाचा केवळ आधारस्तंभ न मानता समाजनिर्मितीतील सक्रिय घटक म्हणून स्थान दिलेले दिसते. ही भूमिका त्यांच्या परिवर्तनवादी विचारांची व्यापकता दर्शवते.

९. कीर्तन : लोकप्रबोधनाचे प्रभावी माध्यम

संत गाडगेबाबांनी कीर्तनाला लोकशिक्षणाचे प्रभावी माध्यम बनविले. त्यांच्या कीर्तनांमध्ये धार्मिक आख्यायिकांपेक्षा सामाजिक वास्तवाला अधिक महत्त्व होते. त्यांनी विनोद, दृष्टांत, प्रश्नोत्तर, लोकभाषा आणि प्रत्यक्ष उदाहरणांच्या साहाय्याने सामान्य जनतेशी संवाद साधला.

त्यांच्या कीर्तनांमधून स्वच्छता, समता, बंधुता, शिक्षण, व्यसनमुक्ती, श्रमप्रतिष्ठा, अंधश्रद्धा निर्मूलन आणि मानवसेवा या मूल्यांचा प्रभावी प्रचार झाला. त्यामुळे त्यांचे कीर्तन सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीचे साधन ठरले.

चिकित्सक विश्लेषण

संत गाडगेबाबांचे कार्य हे भारतीय समाजसुधारणेच्या इतिहासातील कृतीप्रधानपरिवर्तनवादाचे प्रभावी उदाहरण आहे. त्यांनी धर्माला कर्मकांडातून मुक्त करून समाजोपयोगी मूल्यांशी जोडले. त्यांच्या कीर्तनांमध्ये भक्तीपेक्षा सामाजिक जबाबदारीला अधिक महत्त्व दिलेले दिसते. त्यामुळे त्यांचे कार्य धार्मिक उपदेशापुरते मर्यादित न राहता लोकशिक्षण आणि सामाजिक परिवर्तनाचे माध्यम बनले.

गाडगेबाबांच्या विचारांचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी कोणत्याही तात्त्विक चौकटीत अडकून न पडता प्रत्यक्ष कृतीद्वारे समाजात परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी स्वच्छता, शिक्षण, समता आणि मानवसेवा यांना लोकचळवळीचे स्वरूप दिले. त्यांच्या कार्यामुळे ग्रामीण समाजामध्ये सामाजिक जागृती निर्माण झाली.

तथापि, एकविसाव्या शतकातही जातीय विषमता, अंधश्रद्धा, व्यसनाधीनता, पर्यावरणीय अस्वच्छता आणि सामाजिक असमानता विविध स्वरूपांत अस्तित्वात आहेत. यावरून गाडगेबाबांचे विचार आजही पूर्णपणे व्यवहारात उतरलेले नाहीत, हे स्पष्ट होते. त्यामुळे त्यांच्या विचारांचे पुनर्वाचन आणि पुनर्मूल्यांकन करणे ही समकालीन सामाजिक गरज आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण, स्वच्छ भारत अभियान, संविधानिक मूल्यांचे शिक्षण, सामाजिक न्याय, लोकसहभाग आणि शाश्वत विकास यांसारख्या आधुनिक संकल्पनांच्या अंमलबजावणीत गाडगेबाबांच्या विचारांचे विशेष महत्त्व आहे. त्यांच्या कीर्तनांतील सामाजिक परिवर्तनाची संकल्पना आजच्या लोकशाही भारतासाठी मार्गदर्शक ठरते.

निष्कर्ष

संत गाडगेबाबांच्या कीर्तनांतील सामाजिक परिवर्तनाची संकल्पना ही मानवता, समता, स्वच्छता, शिक्षण, श्रमप्रतिष्ठा, व्यसनमुक्ती आणि अंधश्रद्धा निर्मूलन या सार्वकालिक मूल्यांवर आधारित आहे. त्यांनी धार्मिक उपदेशाला सामाजिक कृतीची जोड देऊन लोकप्रबोधनाची नवी परंपरा निर्माण केली. त्यांच्या कीर्तनांमध्ये अध्यात्म आणि समाजकारण यांचा प्रभावी समन्वय आढळतो.

गाडगेबाबांनी लोकांना केवळ विचार दिले नाहीत, तर स्वतःच्या आचरणातून परिवर्तनाची दिशा दाखविली. त्यामुळे त्यांचे कार्य महाराष्ट्रापुरते मर्यादित न राहता भारतीय समाजसुधारणेच्या इतिहासातील महत्त्वपूर्ण अध्याय ठरते.

आज सामाजिक न्याय, संविधानिकमूल्ये, पर्यावरणीय स्वच्छता, लोकसहभाग आणि मानवी प्रतिष्ठा या संदर्भात संत गाडगेबाबांचे विचार अधिकच समकालीन आणि उपयुक्त ठरतात. म्हणूनच त्यांना केवळ संत म्हणून

नव्हे, तर आधुनिक भारतातील लोकशिक्षक, समाजसुधारक आणि परिवर्तनवादी विचारवंत म्हणून अभ्यासणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची

१. खोले, ग. भा. (2012). संत गाडगेबाबा : जीवन आणि कार्य. पुणे : कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
२. पाटील, रा. ना. (2015). संत गाडगेबाबांचे समाजकार्य. नागपूर : विदर्भ साहित्य संघ.
३. कीर, धनंजय. (2019). महात्मा ज्योतिराव फुले. मुंबई : पॉप्युलर प्रकाशन.
४. फुले, महात्मा ज्योतिराव. (1991). समग्र वाङ्मय. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.
५. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब. (2014). जातिभेदाचा उच्छेद. मुंबई : महाराष्ट्र शासन.
६. पानतावणे, गंगाधर. (2006). दलित साहित्य : वेदना आणि विद्रोह. मुंबई.
७. महाराष्ट्र शासन. (विविध वर्षे). संत गाडगेबाबाग्रामस्वच्छता अभियान : शासन अहवाल.
८. भारत सरकार. (2014). स्वच्छ भारत अभियान संबंधित अधिकृत अहवाल.
९. भारत सरकार. (1950). भारतीय राज्यघटना.
१०. संत गाडगेबाबा यांच्या जीवन, कीर्तन आणि समाजसुधारणाविषयी प्रकाशित UGC-CARE सूचीतील संशोधन लेख.